מועדים לשיחה; קריאות חדשות בחגי ישראל — עתידו של העבר

אמרנו שיציאת מצרים התחוללה חמש פעמים לפני שהתחוללה. תחילה באו גלותם של אברהם ושרה למצרים ושובם ממנה, לאחר מכן חזה אברהם את גורל צאצאיו במצרים בחזיון לילה, אחר כך נאלצו אברהם ושרה לגלות לגרר, ויצחק ורבקה אף הם, ולבסוף יעקב יצא לגלות אצל לבן: ארבעה מסעות ונבואה, שכולם הטרימו את מה שבני ישראל עתידים היו לחוות, אך בכל אחד מהם גם הייתה מעין הבטחה בדבר הישרדות ושיבה.

והינה, יציאת מצרים התחוללה גם אחרי שהתחוללה. משה, במעוף חזוני שהוא משיאיה המרשימים של נבואתו, הזהיר את בני ישראל עוד לפני כניסתם לארץ כי יום יבוא והם יפרו את הברית ויגלו שוב. בגלות, הרחק מהבית, הם יהגו בגורלם ויגיעו למסקנה כי התבוסה והחורבן לא היו פרי מקריות היסטורית אלא תוצאת חוסר הנאמנות שלהם כלפי ה'. אם הם ישובו אל ה', ה' ישוב אליהם וישיבם לארצם:

וְשָׁב ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ וְרִחֲמֶךָ וְשָׁב וְקִבֶּצְךָ מִכָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר הֱפִיצְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ שָׁמָּה. אִם יִהְיֶה נִדַּחֲךָ בִּקְצֵה הַשָּׁמָיִם, מִשָּׁם יְקַבֶּצְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ וּמִשָּׁם יִקָּחֶךָ (דברים ל, ג-ד).

חזון מדהים זה התגלה כחיוני. קיומו של עם ישראל בארצו אינו מובן מאליו אף פעם. ארץ קטנה זו הייתה מוקפת בימי המקרא לא רק מדינות קטנות אחרות, אלא גם אימפריות גדולות ורעבות. העם היה מפורד. קונפדרציית השבטים של ימי השופטים פינתה את מקומה לממלכה מאוחדת, אך האיחוד היה רופף וכבר לאחר שלושה דורות של מלוכה נִבעה השסע בין ממלכת ישראל בצפון לממלכת יהודה בדרום. רוב נביאי הסֵפר חזו את החורבן והגלות או חוו אותם. ובכל זאת הם קיוו.

תקוותם לא הייתה רק אופטימיות או חשיבה משאלתית. היא הייתה מעוגנת בניסיון היסטורי ובעיקרון תיאולוגי. אלוהים גאל את העם בעבר. הוא יעשה זאת שוב בעתיד. מפני שסבלות העם יפקחו את עיניו והוא יחזור בתשובה. ומפני שה' הבטיח ולא יפר את דברו. ומפני שהקשר בין ה' לעמו הוא קשר בל יינתק, כמו הקשר בין אב לבנו, או, כפי שהעדיפו הנביאים לתאר זאת, כמו הקשר בין בעל לאשת נעוריו שבאהבתו אותה אינו מסוגל לגרשה גם אם זנתה תחתיו. אך, כיסוד לכל הסיבות הללו, מפני שיציאת מצרים היא תבניתו של הזמן היהודי. החטא גורר גלות. התשובה גוררת שיבה. כך היה וכך יהיה.

הנביאים חזו יציאת מצרים שנייה. הושע ניבא:

"יֶחֶרְדוּ כְצִפּוֹר מִמִּצְרַיִם וּכְיוֹנָה מֵאֶרֶץ אַשּׁוּר, וְהוֹשַׁבְתִּים עַל בָּתֵּיהֶם, נְאֻם ה'" (הושע יא, יא).

וכמוהו עמוס:

"וְשַׁבְתִּי אֶת שְׁבוּת עַמִּי יִשְׂרָאֵל; וּבָנוּ עָרִים נְשַׁמּוֹת וְיָשָׁבוּ, וְנָטְעוּ כְרָמִים וְשָׁתוּ אֶת יֵינָם, וְעָשׂוּ גַּנּוֹת וְאָכְלוּ אֶת פְּרִיהֶם. וּנְטַעְתִּים עַל אַדְמָתָם..." (עמוס ט, יד-טו).

עמוס והושע התנבאו שניהם במאה השמינית לפני הספירה וכיוונו את דבריהם לממלכת ישראל, שאכן עתידה הייתה ליפול בידי האשורים. כעבור עוד כמאה ומחצית המאה נפלה גם ממלכת יהודה, הפעם בידי בבל. בגלות בבל יחזקאל הוא שנתן לעם תקווה, אף כי זו נצטיירה בפיו בצבעים קודרים.

בחזון שהוא מן המבעיתים בספרות הנבואה רואה יחזקאל את עמו כשלדים מתים מלוא העין. זהו "חזון העצמות היבשות", הנקרא כהפטרה בשבת חול המועד פסח. יש בו חזות של חורבן גמור. "אָבְדָה תִקְוָתֵנוּ", אומר כל בית ישראל. לנוכח מראה העצמות הרבות שואל ה' את הנביא: "בֶּן אָדָם, הֲתִחְיֶינָה הָעֲצָמוֹת הָאֵלֶּה?" (יחזקאל לז, ג). יחזקאל אינו יודע מה לענות. ואז, לנגד עיניו, קרבות העצמות הללו עצם אל עצמו, מעלות גידים ובשר וקורמות עור, ולבסוף הרוח באה בגופים ההרוגים והם חיים ועומדים על רגליהם. וה' אומר לו:

בֶּן אָדָם, הָעֲצָמוֹת הָאֵלֶּה כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל הֵמָּה. הִנֵּה אֹמְרִים, "יָבְשׁוּ עַצְמוֹתֵינוּ וְאָבְדָה תִקְוָתֵנוּ נִגְזַרְנוּ לָנוּ". לָכֵן הִנָּבֵא וְאָמַרְתָּ אֲלֵיהֶם, "כֹּה אָמַר אֲדֹנָי ה': הִנֵּה אֲנִי פֹּתֵחַ אֶת קִבְרוֹתֵיכֶם וְהַעֲלֵיתִי אֶתְכֶם מִקִּבְרוֹתֵיכֶם עַמִּי וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם אֶל אַדְמַת יִשְׂרָאֵל. וִידַעְתֶּם כִּי אֲנִי ה' בְּפִתְחִי אֶת קִבְרוֹתֵיכֶם וּבְהַעֲלוֹתִי אֶתְכֶם מִקִּבְרוֹתֵיכֶם, עַמִּי" (שם, יא-יג).

לישעיהו, משורר־הבית של התקווה, היה חזון חיובי יותר. קוראים אותו בהפטרת היום השמיני של פסח, הנחגג בגלות בלבד, ובימינו נהגו בארץ ישראל לקוראו בתפילת שחרית של יום העצמאות. יום יבוא, חזה הנביא, ובו "יוֹסִיף אֲדֹנָי שֵׁנִית יָדוֹ לִקְנוֹת אֶת שְׁאָר עַמּוֹ אֲשֶׁר יִשָּׁאֵר מֵאַשּׁוּר וּמִמִּצְרַיִם וּמִפַּתְרוֹס וּמִכּוּשׁ וּמֵעֵילָם וּמִשִּׁנְעָר וּמֵחֲמָת וּמֵאִיֵּי הַיָּם". בשנית ייבש ה' "אֶת לְשׁוֹן יָם מִצְרַיִם" ויפזר את נהר פרת לנחלים עבירים, כדי לפלס דרך לבני ישראל הגולים: "וְהָיְתָה מְסִלָּה לִשְׁאָר עַמּוֹ אֲשֶׁר יִשָּׁאֵר מֵאַשּׁוּר, כַּאֲשֶׁר הָיְתָה לְיִשְׂרָאֵל בְּיוֹם עֲלֹתוֹ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם" (ישעיהו יא, יא-טז).

מיכה, בן זמנו של ישעיהו הצעיר ממנו, אמר זאת במרב הפשטות: "כִּימֵי צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם אַרְאֶנּוּ נִפְלָאוֹת" (מיכה ז, טו). וכן אכן קרה. בבל נפלה בידי הפרסים כחמישים שנה בלבד אחרי שכבשה את יהודה והחריבה את המקדש. כורש מלך פרס, ואחריו המלך דריווש, נתנו ליהודים רשות לשוב לארצם, לבנות שנית את המקדש ולכונן מחדש את חייהם הלאומיים. המאורע היה אולי פלאי פחות ממה שחזו הנביאים: לא כל העם שב, וגם עצמאות מדינית מלאה לא הושגה. אבל זו הייתה יציאת מצרים שנייה.

אחר כך באה יוון, האימפריה של אלכסנדר הגדול, ואז רומא. היו זמנים שמעצמות הלניסטיות אלו הותירו ליהודים מידה של ממשל עצמי וחופש דת, אך היו גם זמנים שהחופש נשלל מהם. שלוש פעמים מרדו היהודים. פעם אחת בהצלחה, נגד אנטיוכוס הרביעי, ופעמיים כושלות נגד רומא, במרד הגדול בין השנים 66 ו־73 לספירה ובמרד בר כוכבא בשנים 132–135. אלה היו שניים מהאסונות הקשים ביותר בהיסטוריה היהודית. בראשון חרב המקדש. בשני הייתה יהודה כולה לעיי חרבות (ראו בסעיף הבא, על העומר, "לשרוד מן היגון").

היהודים גלו שוב. חלקם לבבל, אחרים למצרים, עוד אחרים לרומא ולאזורים אחרים באגן הים התיכון והלאה ממנו. מדרש חז"ל מפרש את סולם יעקב, שרגליו על הארץ וראשו בשמיים ומלאכי אלוהים עולים ויורדים בו, כרמז למלכויות שישלטו בצאצאיו של יעקב. מלאכי בבל, מדי ופרס ומצרים עלו בסולם ואז ירדו בו, אך מלאכי רומא רק עלו ועלו, בלי סימן שהם עתידים לרדת, ויעקב ירא. דומה היה שלגלות רומא לא יבוא סוף.28ויקרא רבה כט, ב.

לראשונה אנו שומעים נימה של ייאוש גמור. בעקבות גזרות אדריאנוס שלאחר כישלון מרד בר כוכבא נשמעה בקרב חז"ל הדעה: "דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לישא אשה ולהוליד בנים ונמצא זרעו של אברהם אבינו כלה מאליו".29בבא בתרא ס ע"ב. מילים כאלו כמעט ולא נאמרו קודם לכן או לאחר מכן, ודאי לא תועדו בכתבים הקנוניים של היהדות.

אך ידו של הייאוש לא גברה. בבבל של ימי התלמוד, או מעט לאחר מכן, נולד המנהג לומר בליל הסדר בארמית "זה לחם העוני שאכלו אבותינו בארץ מצרים. כל רעב יבוא ויאכל, כל נצרך יבוא ויפסח. השנה כאן – בשנה הבאה בארץ ישראל. השנה עבדים – בשנה הבאה בני חורין". במילים אחרות: כן, אנחנו שוב בגלות. אבל כבר היינו פעם בגלות וחזרנו ממנה. גם מהגלות הזאת נחזור. בשנה הקרובה.

אך מאות שנים עברו, ועוד מאות. עם צמיחת הלאומיות האירופית, לקראת אמצע המאה התשע־עשרה, החלו רבנים כצבי הירש קלישר ויהודה אלקלעי להטיף לשיבה לציון. משה הס, יהודי חילוני שהיה מאבות התנועה הסוציאליסטית באירופה, עבר באמצע המאה מהפך רעיוני אישי והחל להטיף לשיבת היהודים לארץ ישראל. הילד תיאודור הרצל, שגדל בשנות השישים של המאה, לא ידע על כל אלה, ובכל זאת, על פי עדותו, חלם בילדותו חלום:

ערב אחד, כשהלכתי לישון, נזכרתי פתאום בסיפור יציאת מצרים. הסיפור ההיסטורי הזה, והאגדה על גאולה עתידית בהנהגת המלך המשיח, התבלבלו בתודעתי... לילה אחד חלמתי חלום נפלא: המשיח בא... והמשיח... פנה אליי: "לך ובשר לכל היהודים שאבוא בקרוב ואעשה ניסים גדולים לעמי ולעולם כולו".30מצוטט במבוא מאת אלכס בין למהדורה האנגלית של מדינת היהודים מאת הרצל: Theodor Herzl, The Jewish State, Boston: Borgo Press, 2008, intro. Alex Bein, p. 17.

הוריו של הרצל לא סיפקו לו חינוך יהודי נרחב, והוא לא העריך במיוחד את הדת. אך זאת ידע: שהייתה פעם יציאת מצרים, ושהיא תהיה שוב.

במלחמת העולם השנייה, כמו במצרים של גזרת ההמתה, עם ישראל שרד בקושי מניסיון רצח עם. כשהתברר היקף הצלחתו של "הפתרון הסופי", עם ישראל היה קרוב לחזון יחזקאל יותר מאי פעם. שליש ממנו היה לבקעה של עצמות יבשות. שיבת ציון וכינונה המחודש של ריבונות יהודית בארץ ישראל היו צו השעה. שיבת ציון לא תקרב עצם־אל־עצם בבקעת המתים ולא תפיח בהם רוח חיים, אך היא תהיה בגדר תחייה לעם ישראל. בעדותו בירושלים לפני הוועדה המיוחדת של האו"ם לענייני ארץ ישראל, הוועדה שבסופו של דבר הגישה לעצרת האו"ם את הצעת החלוקה, חש דוד בן־גוריון את גודל השעה ואת חומרתה מונחים על כתפיו. כך אמר, בין היתר:

לפני כ־300 שנה הפליגה לעולם החדש אונייה ושמה מייפלאואר, ובה אנגלים שקצו בחברה ובמשטר האנגלי וחיפשו חוף שומם לחלוטין להתנחל בו ולהקים עולם חדש. הם נחתו באמריקה והיו ראשוני המייסדים והבונים של ארץ ואומה זו. היה זה מאורע גדול בתולדות אנגליה ואמריקה, ועל כן כל ילד אמריקני יודע שם זה מבית אביו, בית ספרו ועוד. אבל תאב אני לדעת אם יש אנגלי אחד היודע בדיוק יום ושעת הפלגת אונייה זו, וכמה אמריקנים יודעים זאת; מה יודע ילד אמריקני, ואף מבוגר, כמה אנשים היו באונייה זו, מה היו שמות משפחותיהם, מה לבשו, מה אכלו, מה מסלול הפלגתם ומה אירע להם כל הדרך, ממה ניזונו וכיצד שתו מים, היכן הנקודה שבה עלו על חוף הארץ שייסדו אבותיו אלה ובה הוא גר היום בזכותם? והנה, יותר משלושת אלפים ושלוש מאות שנה קודם הפלגת מייפלאואר יצאו היהודים ממצרים. כל ילד יהודי בעולם – באמריקה, ברוסיה הסובייטית, בתימן ובגרמניה – יודע בדיוק: אבות־אבותיו יצאו ממצרים בעלות השחר של החמישה עשר בניסן. מה לבשו? מותניהם חגורים ומקלם בידם. הם אכלו מצות והגיעו אחרי שבעה ימים לים סוף...

הוועדה, ובעקבותיה עצרת האו"ם, אימצה את החלטת החלוקה, ומדינת ישראל קמה. יציאת מצרים השלישית קמה והייתה.

עצומה היא מוטת הסיפור, סיפור פסח. ממעברות הירדן לבבל, ממצרים לאוסטרו־הונגריה ולניו יורק, והיא משתרעת על פני יותר ממחצית ההיסטוריה של האנושות. אך הוא עוד חי ומסופר, ופעם אחר פעם מציל את העם מייאוש.

לתקווה אין הוכחות. אין תיאוריות מדעיות שיוכלו לעגנה. גם אין עדות היסטורית משכנעת ומובהקת לכך שהאנושות עתידה להגיע אל המנוחה והנחלה. הקריאה האופטימית של סיפור האנושות, שנהגו לכנותה באנגלית של המאה התשע־עשרה התיאוריה הוויגית של ההיסטוריה, התערערה קשות במאה העשרים: שתי מלחמות עולם, מאה מיליון הרוגים, ושתי אימפריות רשע, הרייך השלישי וברית המועצות, מפלצתיות מכל משטר שידע האדם מימיו. סוף המלחמה הקרה ונפילת חומת ברלין הוליכו לא לקץ ההיסטוריה אלא למלחמות אתניות איומות בבוסניה, בקוסובו, בצ'צ'ניה ובמקומות נוספים. "האביב הערבי" של 2011 לא הניב, נכון למועד כתיבת שורות אלו, התפשטות של חופש, זכויות אזרח ושלטון החוק במזרח התיכון. קשה להפיק מן העבר צידוק ישיר לאופטימיות באשר לעתיד. אך למרות כל זאת, יש לתקווה עוגנים: סיפורו של עם ישראל, גלויותיו, יציאות־מצרים שלו, הישרדותו נגד כל הסיכויים, סירובו להתייאש.

קיומו של העם הזה לא היה קל אף פעם, לא בימי המקרא ולא בימינו. ארצו הייתה תמיד ארץ קטנה מוקפת אימפריות גדולות, ללא משאבי טבע, עושר, מרחב או עוצמה דמוגרפית העשויים להפוך אותה למעצמה עולמית. כל שהיה לעם הזה, כל שיש לו, הוא החוסן והתושייה של בניו ובנותיו – ואמונתם ואורח חייהם. היחסים בין אלוהים לעמו היו תמיד טעונים. מפעם לפעם פנה העם עורף לאביו שבשמיים. היו גם מקרים שה' "הסתיר פניו" מהעם. אבל השם "ישראל" עצמו ניתן ליעקב אביו "כִּי שָׂרִיתָ עִם אֱלֹהִים וְעִם אֲנָשִׁים וַתּוּכָל" (בראשית לב, כח), וזה מובנו. איננו חדלים לשרות עם אלוהים, להיאבק עמו – והוא איתנו.

למקרא סיפור יציאת מצרים על רקע ההיכרות עם ההיסטוריה היהודית כולה, תופעה אחת בוהקת לעינינו בזוהר יקרות: הכבוד והאחריות שמאצילה אמונת הייחוד על הפרט, על כל פרט בשווה. בשמיים אין היררכיה, ועל כן השאיפה היא שלא תהיה היררכיה בארץ. כולנו מזומנים להיות קדושים, להיות יודעי דת ודין ככוהנים, להעמיד חזון כנביאים, לצאת למלחמה כמלכים.

החברה האידיאלית נוצרת בברית שבה כל יחיד מקבל אחריות לגורל האומה. אין זו דמוקרטיה במובנה היווני, המתמקדת בשיטת הממשל וחלוקת הכוח. לב הענין כאן הוא החברה כמיזם מוסרי. החופש מובנו העיקרי כאן לא אוטונומיה אלא אחריות. במונחיו של ג'ון לוק: החופש הוא חירות, לא הפקר. החופש הוא הישג קיבוצי של עם שטעם את מרור השעבוד, עם היודע שאם יחיה במתכונת של איש־לאוהליו יימצא במסלול החזרה למצרים, לא בדרך העולה אל ארץ ההבטחה. זוהי חירות קשה, אך ראויה לשמה.

חברות שכל אדם מוערך בהן, שכבוד האדם הוא בהן נחלת כולם, שיש בהן אולי הבדלים כלכליים אך לא מעמדות, שגם לעניים ביותר בתוכן יש צורכי קיום, שהאחריות בהן לא מגולגלת כלפי מעלה או מטה אלא מתחלקת על פני האוכלוסייה כולה, חברות המוקירות את הילדים בהן והודרות את פני הזקנים, המציבות את החינוך בראש סדר העדיפויות, ואיש בהן אינו משתמט מחובותיו כלפי הכלל – חברות כאלו נהנות מעוצמה מוסרית גם כשהן קטנות ומצויות במיעוט. זוהי אמונת ישראל. זהו פשרם של עם ישראל, של ארץ ישראל ושל הסיפור הישראלי.

יש קטע אחד החסר מן ההגדה ואולי ראוי שיושב אליה. מקומו בנקודה שבה רבי אלעזר בן עזריה אומר שהריהו כבן שבעים שנה (על פי הגמרא שערו הלבין בן לילה כאשר מונה לנשיא31ברכות כח ע"א.), אך רק עתה, בזכות דרשתו של בן זומא, הבין מדוע מזכירים ביציאת מצרים בלילה. בן זומא למד זאת מהפסוק "לְמַעַן תִּזְכֹּר אֶת יוֹם צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ" (דברים טז, ג). המילה "כל" נועדה, לדברי בן זומא, להוסיף על הימים את הלילות. חכמים למדו ממנה דבר שונה: לא את הלילות היא מְרַבָּה, אלא את ימות המשיח. "ימי חייך – הימים; כל ימי חייך – להביא לימות המשיח".

כאן נקטע הכתוב, שהוא בעצם קטע מהמשנה. אולם התוספתא,32ברכות א, י. המובאת בגמרא על משנה זו, מוסיפה ומספרת איך נמשכה השיחה. בן זומא השיב לחכמים:

וכי מזכירין יציאת מצרים לימות המשיח? והלא כבר נאמר "הִנֵּה יָמִים בָּאִים, נְאֻם ה', וְלֹא יֹאמְרוּ עוֹד 'חַי ה' אֲשֶׁר הֶעֱלָה אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם' כִּי אִם 'חַי ה' אֲשֶׁר הֶעֱלָה וַאֲשֶׁר הֵבִיא אֶת זֶרַע בֵּית יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ צָפוֹנָה וּמִכֹּל הָאֲרָצוֹת אֲשֶׁר הִדַּחְתִּים שָׁם וְיָשְׁבוּ עַל אַדְמָתָם"' (ירמיהו כג, ז-ח).

כלומר, לעתיד לבוא ידברו לא על יציאת מצרים אלא על יציאת ארצות הצפון, ארצות גלות בבל, והשיבה מהן לארץ ישראל. חכמים השיבו לבן זומא שאין הכוונה שיפסיקו לגמרי לדבר על יציאת מצרים, אלא שידברו עליה מתוך שידברו על הגאולות הבאות אחריה: "לא שתעקר יציאת מצרים ממקומה, אלא שתהא שעבוד מלכיות עיקר ויציאת מצרים טפל לו".33שם יב ע"ב.

וכך היה, וְהִיא נִפְלָאת בְּעֵינֵינוּ. יש סיפורים המשנים את העולם. הגדול בהם הוא סיפור הפסח. סיפור־העל של התקווה.